

Naira Bepieva

İvane Cavaxişvili adına

Tbilisi Dövlət Universiteti

**İkidilli təhsilin diskursunda müqayisəvi qrammatika
(Gürcü və osetin dillərinin misalında)**

Abstrakt

Osetin dili hind-avropa dillər ailəsinə daxildir, xüsusilə də fars qrupuna, gürcü dili isə - qafqaz qrupuna. İkidilli təhsildə bu iki dilin struktur və dil xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Eləcə də fonetik, morfoloji və sintaktik incəlikləri üzə çıxarmaq, onları nəzərə almaq, müqayisə analizini etmək lazımdır. Məlumdur ki, gürcü felinin müxtəlif təsviri vasitəsi var və cümlədə istiqamətverici rol da məhz onun üzərinə düşür. Başqa dillərdə fel bütün bu incəlikləri ötürməkdə çətinlik çəkir (şəxsin soyadının göstərilməsi, əlaqə və s.).

İkidilli təhsil zamanı, ilk növbədə, felin xüsusiyyətlərinin lazımi şəkildə ötürülməsini nəzərə almaq, eləcə də ismin və digər nitq hissələrinin xüsusiyyətlərinə diqqət vermək lazımdır. Kursun tanışlığı-öyrənilməsində öyrənilən dilin müqayisəvi qrammatikasına əhəmiyyət verilməlidir və bu da dilin nailiyyətli mənimsənilməsində dili öyrənənlərə yardım edəcəkdir.

Osetin dili hind-avropa dillər ailəsinə daxildir, xüsusilə də fars qrupuna, gürcü dili isə - qafqaz qrupuna. İkidilli təhsil zamanı bu iki dilin struktur və dil xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almaq

lazımdır. Fonetik, morfoloji və sintaktik incəlikləri üzə çıxarmaq, onları nəzərə almaq, müqayisə analizini etmək lazımdır. Məlumdur ki, gürcü felinin müxtəlif təsviri vasitəsi var və cümlədə

istiqlalverici rol da məhz onun üzərinə düşür. Başqa dillərdə fel bütün bu incəlikləri ötürməkdə çətinlik çəkir (şəxsin soyadının göstərilməsi, subyektiv və obyektiv şəxslərin münasibətləri məsələsi; əlaqə, davranış kateqoriyası və s.).

İkidilli təhsil zamanı, ilk növbədə, felin xüsusiyyətlərinin lazımi şəkildə ötürülməsini nəzərə almaq lazımdır. Eləcə də ismin və digər nitq hissələrinin xüsusiyyətlərinə diqqət vermək lazımdır. İkidilli təhsil zamanı, ilk növbədə, felin xüsusiyyətlərinin lazımi şəkildə ötürülməsini nəzərə almaq lazımdır. Xüsusilə də dəyişən felə uyğun subyektin hallanma məsələsini. Dəyişən felin subyektı I, II və III seriyanın feli ilə gürcü dilində üç halda təsadüf olunur; I seriyanın feli ilə adlıq halında durur, ikinci seriyanın feli ilə nəqli halda olur, üçüncü seriyanın feli ilə - yönlükdə. Gürcü dilindən fərqli olaraq osetin dilində nəqli hal yoxdur və subyekt yalnız adlıq halda olur (nadir hallarda yiyəlik halda). Təsirlik I seriyanın feli ilə də adlıq halda olur və II və III seriyanın felləri ilə də. Osetincə belədir: лэг худы adam gülür, лэг бахудти adam güldü. Osetin dilinin

konstruksiyasından irəli gələrək belə bir ifadə təbiidir: xoruz banlayır, xoruz banladı, xoruz banlamışdır.

Gürcü dilində əlaqə felin elə bir formasıdır ki, burada subyektiv şəxs birbaşa və ya başqa şəxsin vasitəsilə obyektə təsir göstərir. Buna əsasən də vasitəli və vasitəsiz əlaqə var.

Vasitəli əlaqənin yaradıcı formaları var -об, -гг, -ггоб, -гоб, -гдоб (gürcü dilində).

Osetin dilində vasitəli əlaqəni ifadə etmək üçün felin məsdər formasından istifadə edilir, ona köməkçi fel əlavə olunur - кёны - аразын ёй ын кёны - etdirir, амёлын ёй ын кёны - tədqiq etdirir.

Əgər fel köməkçi feldən ibarətdirsə, o zaman vasitəsiz əlaqəni ifadə etmək üçün bəzi hallarda yenə də felin məsdər köməkçi formasından istifadə olunur хёрын кёны - yedirir, ныв ын кёны - onun üçün çəkir.

хёрын ын кёнын кёны - yedirtir; ныв ын кёнын кёны - çəkdirtir.

Belə bir hallarda dəyişən felin subyektı (o) hərəkəti real olaraq təsir

göstərən şəxsə (ona), vasitəli obyektə icra etdirir.

Gürcü dilində fel mənsubiyyəti-təyinatı da bildirir. Obyekt heç kimə aid deyil və heç kim üçün aid edilmir; obyekt təsir göstərən şəxsə, subyektə aiddir; bir obyekt ikinciyyə aiddir və ya onun üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna əsasən üç hərəkətimiz var: heç kim üçün (tikirəm), özü üçün (tikirəm özümə) və başqası üçün (tikirəm ona), yəni üç variantla eynidir: neytral, subyektiv və obyektiv (A. Şanidze). Hərəkətin müxtəlif formaları gürcü dilində bəzən prefikslərlə ötürülür (ა-კკოგობს, ი-გგობს, უ-წგობს), bəzən yalnız forma ilə (წგობს).

Osetin dilində hərəkətin müxtəlif formaları necə ötürülür?

Osetin dilində felin forması hərəkəti ötürə bilmir. Prefiks-suffiks əlavə etməklə felin hər hansı bir forması ilə onu ötürmək mümkün deyil. Hərəkətin hər hansı bir formasını ötürmək üçün felə müvafiq adları və ya əvəzliləri əlavə etmək lazımdır.

O, ev tikdi - Уый хэдзар самадта (heç kim üçün hərəkət - никайон архайд), о, özü üçün ev tikdi Уый хэдзар самадта йехицән (özü

üçün - хион архайд), о onun üçün ev tikdi Уый кәмөндөр хэдзар самадта (başqası üçün hərəkət - искайон архайд). Birinci halda da, ikinci halda da, üçüncü halda da eyni forma ilə ötürülür. Mənsubiyyət-təyinat

əlaqələrini ötürmək üçün osetin dilində fel formasını dəyişmir, isim və ya müvafiq şəkildə istifadə olunan əvəzlik formasını dəyişir.

Özü üçün hərəkəti ötürmək üçün osetin dilində mənsubiyyət əvəzlilərini cəlb etmək lazımdır. Burada bir neçə hala ayrıca diqqət yetirmək lazımdır:

1. felin təsiri I şəxs üçün nəzərdə tutulmuşdursa, о zaman I şəxsin mənsubiyyət əvəzliyindən istifadə olunur (birinci şəxsin əvəzliyi ilə birlikdə).

эз мөхи дасын - Мән qırxıram.

Özü üçün hərəkəti ifadə etdikdə fellə birlikdə şəxsi və mənsubiyyət əvəzlilərini istifadə etmək lazımdır. Tikdim forması I şəxsin əvəzliyi + I şəxsin mənsubiyyət əvəzliyi + fel (heç kim üçün hərəkət) ilə ifadə olunur:

Mən evi özüm üçün tikdim (ev tikdim) - эз мөхицан хадзэр самөдтон.

Digər hallarda da münasibət belədir.

Başqası üçün hərəkətə gəldikdə isə burada quruluş başqa cür olur:

1. I şəxsin şəxs əvəzliyi + üçüncü şəxsin mənsubiyyət əvəzliyi + fel (dəyişən forma, heç kim üçün hərəkət);

Mən onun üçün ev tikdim (ev tikdim) - ёз уыман хадзёр самадтон

2. II şəxsin şəxs əvəzliyi + üçüncü şəxsin mənsubiyyət əvəzliyi + fel;

Sən onun üçün ev tikdin (ev tikdin) - ды уыман хадзёр самадтай.

3. III şəxsin şəxs + üçüncü şəxsin mənsubiyyət əvəzliyi + fel;

O, onun üçün ev tikdi (ev tikdi) - уый уыман хадзёр самадтё; уый манён хадзёр самэдтё о мәним üçün ev tikdi (mənə tikdi);

уый дауён хадзёр самэдтё о сәнin üçün ev tikdi (sənə tikdi);

уый уымён хадзёр самэдтё о onun üçün ev tikdi (ona tikdi)

Gürcü dilində **არ** və **ვერ** inkar ədatları hərəkətin özünəməxsus müxtəlifliklərini ifadə edirlər. Onların fellə qeyd olunan hərəkətə əlavə olunması mənfi kontekst verir, amma bir-birindən fərqlini. Xüsusilə də **არ** ədatı fellə birlikdə elə bir hərəkəti bildirir ki, bu zaman subyekt hərəkəti yerinə yetirmək istəmir, hərəkət onun istəyinə

uyğun deyil: **არ დავწერ!** **არ დავხატავ!** **არ შევჭამ!** (Yazmayacağam! Çəkməyəcəm! Yeməyəcəm!). Bu ifadələrə ciddilik xarakterini **არ** ədatı verir. İnkər məzmununu ifadə edən **ვერ** ədatı isə bu cür ciddilikdən uzaqdır. O, subyektin istəyinə baxmayaraq mümkün olmayan hərəkəti bildirir: **ვერ დავწერ,** **ვერ დავხატავ,** **ვერ შევჭამ.** (Yaza bilməyəcəm, çəkə bilməyəcəm, yeyə bilməyəcəm). Osetin dilində inkar ədatı nə hər iki xüsusiyyəti: ciddidən və imkandan irəli gələnə bildirir.

ნე ныфыстон **არ** დავწერე (yazmadım) ciddilik xüsusiyyəti;

ნე ныфыстон **არ** დამწეროა (yazmamışam) – neytral xüsusiyyət;

ნე ныфыстон **ვერ** დავწერე (yaza bilmədim) – imkan xüsusiyyəti. Belə bir halda osetin dilində danışan sözləri əlavə edir (bacara bilmədim) və bununla yaza bilmədiyini izah edir (müxtəlif səbəblərə görə).

Osetin dilində sözünü **ро-** (Разевёрдтё, Раздырдтё), eləcə də qoşma vardır (Фёсёвёрдтё, Фёсдырдтё). Həm sözünü, eləcə də qoşma belə təqdim olunur: „ ismin bu və ya digər formasına əlavə olunur ki,

vəziyyəti, istiqaməti, təyinatı və ya digər hər hansı bir yanaşmanı adı çəkilən əşya ilə qeyd etsin“ (Şanidze, 1969).

Qoşma (şəkilçi) ilə müqayisədə sözlü osetin dilində bir neçə dənədir;

эд - таб, - таб-ад (ilə, lı, li, lu, lü) (Müasir gürcü dilində qoşma prefiks olaraq az-az istifadə olunur. Xüsusi ədəbiyyatda adətən onu qoşma (şəkilçi) adlandırırlar.

эд-гөрптә - silahlı; эд-дзаума - əşyalarla.

Sözlü ed yalnız isimlərə əlavə olunur və yalnız adlıq halda işlənir. Onun və ismin arasında başqa söz əlavə edilmir (Axvlediani, 1968, 296).

Sözlü ed osetin dilində qeyri-produktiv sözlü kimi istifadə olunur, ənə – isə produktiv (5. 48).

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, - таб, - таб, - таб, - таб kimi gürcü dilindəki suffikslər malikolma suffikslərini bildirirlər. Onlar gürcü dilində malikolma isimlərini yaradan suffiksləridir, osetin dilində buna - джын suffiksi uyğun gəlir; müqayisə: дур-джын – джын (daşlı); фыд-джын – бөрүджын (ətli).

әнə - у - о; у; әнə-әнəг - у-уғол-о (uşaqsız); әнə-мат -у-лард-о (улардәлә) (dərdsiz).

Әнə sözlü isimlərlə birlikdə adlıq halda durur (bu sözlü gürcü dilində ayrıca işlənən qoşmaya - гәргәг (sız) yaxındır:

эд sözlündən fərqli olaraq әнə sözlü və onu müşayiət edən sözlü arasında bəzən müəyyənləşdirici söz, onların arasında əvəzlik də ola bilər. (Abayev, 1970, 296).

Buradaca qeyd edək ki, osetin dilində әнə sözlünü onun qısaldılmış variantı ә əvəz edir. O da eyni mənani verir. (Malik olmamanı bildirir). (Abayev, 1970, 678). ә-дзәп - у- табләр-о (evsiz); ә-дых - у-лән-о (gücsüz).

Bundan əlavə, osetin dilinin bəzi tədqiqatçıları üçüncü sözlünü də ayırırlar – фәһнə. O, miqdar semantikasını bildirir. (Medoitı, 2003, 235). фәһнə sözlü (mənasi ilə - tək və ya birə yaxındır.... (ერთი ხუთი, ერთი ოცი, ერთი სამი ვაშლი მობცა) Əksər hallarda adlıq halında durur, amma başqa hallarda da təsadüf olunur.

Birhecalı qoşmalar - *гoт, - тaн,*
 – *ʙe ʙo, - тoтoс – гaн* (дaн)
 gürcü dilində sözlə birlikdə işlənir.
 Osetin dilində bu növ qoşmalar
 (şəkilçilər) yoxdurlar. Bu qoşmaların
 (şəkilçilərin) osetin dilində funksiyaları
 müəyyən halların əlamətlərini yerinə
 yetirməkdir (şəkilçiləri deyil).

Müq.: *хадзэрай - саблoгoт;*
хадзэпэӕӕ - саблoдaн.

- *гaн* şəkilçili (yiy. *аӕсaнaгoсa*
 - *гaн*) və *-дaн/oдaн* şəkilçili (*çixış.*
ʙʙaрo-дaн; *сoғлo-дaн*) sözlərə
 gürcü dilində fərqli suallar verilir:
гoсгaн? саoдaн?

Osetin dilində hər iki növ yiyəlik
 halın bir forması ilə verilir. Əksinə də
 ola bilər, bu zaman gürcü dilinin bir
 şəkilçisinin osetin dilində iki uyğun
 forması olur.

Məs.: *сoғлeмo ʙʙaзвeдo -*
хʙaутaм aцыдтaн, başqa forma isə –
сoғлeмo гaр - хʙeуты дeн
сoғлeмo гaр), -ʙo şəkilçisi gürcü
 dilində həm statika və eləcə də dinamika
 zamanı da istifadə olunur. Osetin dilində
 bu formalar açıq-aşkar şəkildə
 hallandırma formaları ilə verilir.

хʙaутaм - сoғлeмo мoзлoгaр;

хʙeуты - сoғлeмo гaр

Rus dilində: *В школе (находится)*

В школу (ходит)

Düşündürücü haldır ki, osetin
 dilində, onun inkişafının erkən pilləsində
 müasir dövrlə müqayisədə daha çox
 şəkilçilər olmalı idi. Bu ehtimalı osetin
 dilinin diqor dialektində qalmış bəzi
 formaları sübut edirlər. Onların bir
 hissəsi bədii dildə də bərqərar
 olunmuşdur. Növbətilərə rast gəlinir,
 məsələn:

Раз-дaрeн (önlük); *дeл-бaзыр*
 (qanadları altında); *дeл-бaрaд*
 (asılıdır); *yел-арв* (səma).

Gördüyümüz kimi gürcü dilində
 bəzi qoşmaların (şəkilçilərin)
 funksiyasını osetin dilində sözlələri və
 qoşmalar (şəkilçilər) yerinə yetirirlər.
 Bəzi halda gürcü dilindəki qoşma
 (şəkilçi) forması osetin dilində hallarla
 verilir. Eləcə də nəzərə almaq lazımdır
 ki, osetin dilində fel mənsubiyyət-təyinat
 münasibətini başqa nitq hissələrinin
 köməyi xaricində ifadə edə bilmir. Bu
 xüsusilə də gürcü ilə münasibətdə
 nəzərəçarpandır. Çünki burada fel bu
 formaları əksər hallarda lazımı

əlamətlərlə ötürür. Osetin dilindən gürcü dilinə tərcümə etdikdə bu formaları uyğun hərəkət forması ilə ötürmək lazımdır (სახლი ავიშენე და არა სახლი ავიშენე ჩემთვის).

Beləliklə, ikidilli təhsil zamanı, ilk növbədə, fəlin xüsusiyyətlərinin lazımı şəkildə ötürülməsini nəzərə almaq lazımdır. Eləcə də ismin və digər nitq

hissələrinin xüsusiyyətlərinə diqqət vermək lazımdır. Kursun tanışlığı-öyrənilməsində öyrənilən dilin fonetik, morfoloji, sintaktik və ya digər növ xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verilməlidir ki, bu da dilin nailiyyətlə mənimsənilməsində dili öyrənənlərə yardım edəcəkdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

Şanidze, 1969 - A. Şanidze, Gürcü dilinin qrammatikası, t. I. Tb., 1969.

Axvlediani, 1968 - Грамматика осетинского языка, т. I, под редакцией проф. Г.С.

Ахвледиани, Орджоникидзе, 1968.

Abayev, 1970 - В. Абаев, Краткий грамматический очерк осетинского языка в книге Осетинско-русский словарь, Орджоникидзе, 1970.

Doğma ədəbiyyat, 1974 - Мадёлон литературё, Цхинвал, 1974.

Qabaraev, 1987 - Габараев Н. Я. Ирон ёвзаг, ахуыргёнён чиныг 5-6 кълёстён, Цхинвал, 1987.

Taxazti, 1991 - Тахъазты Т., Ирон Ёвзаг, Дзёуджыхъёу, 1991.

Medoiti, 2003 - Медойты Б. Г., Нырыккон ирон ёвзаг морфологи, Цхинвал, 2003.

Naira bepievi

Tbilisi State University

**Comparative Grammar in discourse of bilingual learning
(on the example of Georgian and Ossetian languages)**

ABSTRACT

Ossetian language belongs to Indo-European languages, more specifically to the Iranian group of languages. Georgian language is a part of the Caucasian language group. There is absolutely necessary to take into account the patterns of structural and linguistic character of each language as well as phonetic, morphological and syntax particularities while doing comparative analysis.

Worth mentioning is that the Georgia verb has a variety forms and possibilities of expression. It is known that the Georgian verb is characterized with multi-expressional expression and at the same time plays a coordinating role in the sentence. This is not true to other languages where verb can't express all the patterns that Georgian verb does. (Person ascertaining, contact, ect.)

The essential in bilingual learning is to consider an importance of teaching of verb particularities. Moreover, is necessary to accept an importance of the noun and other grammar parts. Accordingly, there is very important to incorporate learning of comparative grammar into the language course that makes the language acquiring process successful.